

*Narancsik Gabriella*¹

„Freud nem az apám”

Carl Gustav Jung és Emma Jung levelei Ferenczi Sándorhoz

„A legmélyebb értelemben nem önmagunkból álmodunk,
hanem abból, ami köztem és a másik között van.”²

Carl Gustav Jung és Emma Jung Ferenczi Sándorhoz szóló – jórészt elveszettnek gondolt³ – levelei az egyik hiányzó láncszemet nyújtják a pszichoanalízis korai történetének hitelesebb rekonstruálásához. Átívelnek az 1907 és 1914 közé eső mozgalmas éveken, melyeket Jung – saját megítélése szerint – a pszichoanalízis szolgálatában töltött. Közlésük, szándékaim szerint, illeszkedik a pszichoanalitikus közösségen belül zajló lassú szemléletváltáshoz, mely az 1990-es évek második felétől már jól kitapintható, s egyebek mellett a hagyományosan Freud-centrikus pszichoanalízis-történet újragondolását is magában foglalja.⁴ Ide számítható az ortodox-konzervatív vonal által a pszichoanalitikus panteonból kiszorított vagy marginalizált szereplők rehabilitálása, gondolati örökségük azonosítása és a pszichoanalízis korpuszába történő visszavétele, vagy legalábbis a hasítás és tagadás rájuk vonatkozó korábbi gyakorlatának felszámolása. Példaként említhető a Ferenczi rehabilitálására irányuló nemzetközi összefogás, melynek sikerére utal Brenner (1996), amikor „Ferenczi-renaisszánszt” emleget⁵, Erős (2004) pedig – egy más összefüggésben – egyenesen Ferenczi-kultuszról beszél.

¹ A tanulmány az 135341 számú kutatási pályázat támogatásával készült.

² C. G. Jung levele James Kirschhez, 1934. (Kirsch, 2014, 259.)

³ Így például a Freud–Ferenczi levelezésben említésre kerülő Jung-levelek a lábjegyzetekben a legtöbb esetben „Nem maradt fenn” megjegyzéssel szerepelnek.

⁴ E szemléletváltáshoz hozzájárult az a pszichoanalízis-történeti vonulat, melyre Rudnytsky a maga nevében „a pszichoanalízis-történet független perspektívájaként” hivatkozott (Rudnytsky, 2011, xxi.). Lásd például Haynal André, Peter Rudnytsky, Ernst Falzeder vagy Shonu Shamdasani ezirányú munkásságát.

⁵ Ferenczi szerepének újrafelvételét lelkesen üdvözölték a jungiánus szakmai körök, s meghatározó teoretikusai Ferenczit hamar felvették a hivatkozott szerzők sorába, lásd pl. Donald Kalsched (1996, 2003) jelentős szakmai visszhangot kiváltó munkáit.

A fenti szemléletváltással párhuzamos, de attól talán nem független esemény a „freudiánusok” és „jungfiánusok” szintén erre az időre tehető óvatos közeledése.⁶ Ennek során világossá vált, hogy a Freud-Jung szakítás egyik következménye, nevezetesen a másik kutatási területének figyelmen kívül hagyása, milyen hátrányokkal járt a két iskola terápiás gyakorlatának fejlődésére nézve.⁷ Mindazonáltal, míg az utóbbi évtizedekben a jungi analitikusok jelentős hányada saját praxisába beépítette a kortárs pszichoanalízis eredményeit⁸, addig mindmáig érvényes Cambray 2003-ban tett megállapítása, miszerint Jung életművének a kortárs pszichoanalitikus gyakorlat számára is értékes elemei⁹ alig kerültek a Ferencziéhez hasonló elismerésre (Cambray, 2003, 454.).

A minket itt közelebről érdeklő téma, a Jung-Ferenczi kapcsolat kérdésköre a 2000-es évek elején bukkan fel a pszichoanalízis-történeti irodalomban (lásd pl. Haynal – Falzeder, 2003; Cambray, 2003; Fortune, 2003; Rudnytsky, 2011; Keve, 2014). A téma tárgyalásának egyedi vonása, hogy a hangsúly a két szereplő munkásságában kirajzolódó konvergenciákra és parallelizmusokra kerül: a közös vagy hasonló témák, elméleti következtetések és a kapcsolati analitikus megközelítés előfutáraként is számon tartott terápiás gyakorlatuk áll a középpontban.¹⁰

Míg Freudnak a tanítványaival való kapcsolatát tárgyaló munkákkal, mindenekeelőtt a Freud-Jung történethez írt kommentárokkal könyvtárakat lehetne megtölteni, addig a korai pszichoanalitikusok egymás közti viszonyával részleteiben, egészen a legutóbbi időkig, alig foglalkozott valaki. A fenti helyzetet tükrözik a levélkiadások is, melyek – néhány partizán kivételtől eltekintve – döntően a Freuddal történt levelezésekre koncentráltak.¹¹ Az említett a gyakorlattal a Ferenczi-levélkiadások egyértelműen szakítottak.

---

⁶ A csaknem évszázados szakadás felszámolása döntően a jungfiánusok kezdeményezésére indult az 1980-as években, s adott esetben közös konferenciákat és kiadványokat eredményezett. A fejlemények háttérben több, egymástól akár független tényező állhat, mint például az alapítóktól való kellő generációs távolság, a pszichoanalízisen belül zajló átrendeződések (az ortodox vonal háttérbe szorulása), a két iskola egymáshoz közelítő fejlődése, a kölcsönös sérelmek tisztázására tett kísérletek, a korábbi, egymással kapcsolatos előítéletek felszámolását lehetővé tevő közös konferenciák. Emellett számolni érdemes a tágabb szakmapolitikai helyzet átrendeződésével is, ami a dinamikus irányzatokat jellemzően összefogásra készítette.

⁷ Lásd pl. Samuels (1985), Astor (1998), Eishold (2002), McFarland Solomon (2003), Casement (2008), Sedgwick (2008), Henderson (2015). Kiaknázatlan kutatási terület a személyes kapcsolatok révén érvényesülő – de a szakmapolitikai helyzetből adódóan rejtve maradt – kölcsönhatások azonosítása. Példaként említhető Donald Winnicott, aki közeli barátságban állt Michael Fordhammal, az analitikus pszichológia talán legjelentősebb angliai képviselőjével, vagy Erik Erikson, akire bevallottan jelentős hatással volt a jungi analitikus Joseph Wheelright (Eishold, 2002).

⁸ Mindenekeelőtt a tárgykapcsolatelméleti, a kötődéselméleti és különösen az interszubjektív-kapcsolati analitikus irányzatokról van szó.

⁹ Csak néhány példát említve, ide tartozik az irodalmi-metaforikus értelmezési stílus vagy a nonverbális terápiás technikák alkalmazása.

¹⁰ Haynal és Falzeder (2003) a következő hasonlóságokat emelte ki: kísérletező kedv, a terápiás munka fontossága, a gyakorlat elsőbbsége az elméleti prekonceptiókkal szemben, technikai rugalmasság, az anya szerepének előtérbe helyezése, a tananalízis jelentőségének felismerése, a kapcsolat egyenrangúságának és kölcsönösségének gondolata, a viszonttáttétel terápiás értéke, az „okkult” jelenségek iránti érdeklődésük. Néhány további példával kiegészíthetjük a sort: a filogenetikum szempont visszatérése, a szimbólum-megfordítás elve, a kölcsönös analízis, a pácienshez igazított keretek, a regresszió pozitív lehetőségeinek kiaknázása, a disszociáció mechanizmusának előtérbe kerülése, a megszemélyesíthető személyiségrészekkel történő terápiás munka, az álmok és fantáziák kreatív elemei és kompenzatorikus funkciója.

¹¹ Ez a gyakorlat jellemző a jungi irányzatra vagy más pszichoanalitikus gyökerű iskolákra is.

A jelen közleményben közzétett 22 levél és képeslap tudomásom szerint felőleli Carl Gustav Jung és Emma Jung (utóbbtól összesen egy) Ferenczihez írt valamennyi fennmaradt levelét. A levelek két forrásból származnak: egyrészt a londoni Freud Múzeumban elhelyezett Ferenczi-hagyatékából (11 db.), másrészt a zürichi Eidgenössische Technische Hochschule (ETH) archívumában őrzött Jung-gyűjteményből (11 db.).

A források kérdése azonban nem ilyen egyszerű. Ugyanis Thomas Fischer, a Stiftung der Werke von C. G. Jung egykori elnökének tudomása szerint Jung hagyatékában eredetileg nem szerepeltek Ferenczihez írott levelek; azok csak a Freud–Jung levelezés, illetve Jung válogatott leveleinek kiadása kapcsán, tehát valamikor az 1970-es évek elején kerültek oda, amikor a szerkesztők kérésére azokról a Ferenczi-hagyaték kezelői feltehetően másolatokat készítettek.

Valószínűbb azonban, hogy az ETH-ban jelenleg található, Ferenczihez írt levelek eredetileg a Freud-hagyatékából származnak. A Freud–Jung levelezés szerkesztője, William McGuire (1974, xx.) ugyanis említést tesz arról, hogy abban a dossziében, melyben Freud Jung leveleit tartotta, voltak Ferenczihez írott levelek is, melyeket ő Freudhoz annakidején feltehetően továbbított. A Freud–Ferenczi levelezésből kiderül, hogy ez valóban így volt, azaz Ferenczi rendszeresen elküldte Jung leveleit Freudnak. Ez utóbbi feltételezést alátámasztja, hogy a Jung válogatott leveleinek kötetében szereplő példányok jelenleg az ETH-ban őrzött gyűjteménybe tartoznak, és magyarázatot ad arra is, hogy miért nincs átfedés a két gyűjtemény között. Ha a feltételezésünk igaz, az eredeti levelek jelenleg is fellelhetők Freud hagyatékában.

A Freud–Ferenczi, illetve a Freud–Jung levelezés alapján az is bizonyos, hogy a most közreadott gyűjtemény sem teljes, jónéhány levél valószínűleg elkallódott. További veszteségként könyvelhető el, hogy Ferenczi Jungnak szóló levelei eddig nem kerültek elő. Arra, hogy azok talán mégis fennmaradtak, egyetlen utalást találtam. Deirdre Bair Jung-életrajzában (Bair, 2003) idéz egy Ferenczi-levélből, melynek forrásaként enigmatikusan egy magánarchívumot nevez meg, utalva arra, hogy korábban Brome (1967) is idézte ugyanazt a levelet a források megjelölése nélkül. Bair sajnos 2020-ban elhalálozott, és Fischer tudomása szerint hagyatéka árverezésre került. Tehát végső megoldásként amolyan klasszikus detektívmunkával lehetne az általa említett forrás nyomába eredni.

A tanulmányban közlésre kerülő 22 levél közül 10 különböző kiadványokban korábban már napvilágot látott. A londoni Freud Múzeum gyűjteményéből három, eredetileg a *Le Coq-Héron* folyóirat 1992/1-es számából átvett (1907-ben és 1908-ban írt) levelet Judith Dupont engedélyével közölt a *Thalassa* folyóirat Vajda Júlia fordításában (1992). Tom Keve 2015-ben publikált hét levelet, köztük a fenti hármat is, a *The American Journal of Psychoanalysis* hasábjain (Keve, 2015). Az ETH Jung archívumában lévő példányokból pedig három levél szerepel a *Gerhard Adler* és Aniela Jaffe által szerkesztett *Letters* első kötetében (Jung, 1973). A fennmaradó 12 levél most jelenik meg először. A leveleket változatlan formában és teljes terjedelmükben, jegyzetekkel ellátva közöljük.

Jung és Ferenczi kapcsolatához

Érdeklődésük és tudós-alkatuk hasonlóságát tekintve, Freud köréből vélhetően Jung állt Ferenczihez a legközelebb, de egyúttal ő lett a legjelentősebb rivális is. Kapcsolatukat – és ez Ferenczinek a Rankkal vagy Jonesszal megromlott barátságára is érvényes – beszűkítette az a sajátos közeg, mely nem kedvezett a különálló szövetségeknek (lásd Hogenson, 1983; Bókay, 2008; Rudnytsky, 2011; Hárs, 2018). A kialakult helyzet nem volt független Freud személyiségétől¹² és a részéről kanonizált, a rivalizációt középpontba helyező „ödipális” értelmezési szabályoktól, melyeket a tanítványok többsége elfogadott és alkalmazott az egymásközi viszonyaik leírására. Ez még akkor is így történt, ha tisztában voltak azzal, hogy valójában egészen másról van szó. Wilhelm Stekel, miként majd Jung és Ferenczi is, egy alternatív olvasatot kínált fel a Freudhoz írott 1924 januári levelében: „Csak az Ön ellen elkövetett igazságtalanságot látja, de nem veszi észre a hibákat, amelyeket Ön követett el. Ha időben felismerte volna a tanítványai közötti rivalizálás forrását, számos hasznos embert megtarthatott volna. Nem elsősorban a trónkövetelők harcáról volt szó, hanem inkább az Ön szeretetéért folytatott versengésről. Sokkal inkább a féltékenységről, vajon a szívét ki birtokolja, mintsem a hatalmának a megszerzéséről.” (Stekel/Freud, 2007, 194.) Ferenczi, akire különben Stekel interpretációja egészében illett, más oldalról értelmezte újra Freud tételét a *Klinikai naplóban*: „Az a tudattalanban talán nagyon erősen szorongáskeltő gondolat, hogy az apának meg kell halnia, mikor a fiú felnő, ad magyarázatot arra a félelmére, hogy a fiai közül bármelyiket is önállósulni hagyja. Ez ugyanakkor azt is bizonyítja nekünk, hogy Fr[eud] fiúként valóban meg akarta ölni az apját. Ahelyett, hogy ezt belátta volna, megalkotta az apagyilkos Oidipuszról szóló elméletét, de nyilvánvalóan csak másokra vonatkoztatva, önmagára nem; innen a félelem, hogy analizáltassa magát [...]” (Ferenczi, 1996, 191.).

Noha Ferenczi és Jung története – a fentiekből adódóan is – aligha érthető meg a Freudhoz fűződő viszonyuk szem előtt tartása nélkül, itt elsősorban a levelezés hátteréhez szorosabban kapcsolódó epizódok felidezésére szorítkozom.

Jung és Ferenczi 1907 tavaszán ismerkedtek meg, alig egy évvel azt követően, hogy Jung először levelet váltott Freuddal, s csupán napokkal az után, hogy első látogatását tette nála bécsi otthonában.

Találkozásuk idején Jung a zürichi egyetemi klinika főorvosa volt, ahol 1900-ban, még egyetemistaként állást kapott. A Burghölzli a skizofrénia nemzetközi hírű szaktekintélye, Eugen Bleuler direktorsága alatt Európa egyik vezető pszichiátriai intézményének számított, igazi kozmopolita centrum volt, ahol nagy súlyt helyeztek a kutatómunkára és az új terápiás módszerek bevezetésére. Freud munkái közül az első,

---

¹² Mint arra Rudnytsky (2011) rámutatott, Stekel, Jung és majd Ferenczi is, részben egymástól függetlenül, hasonló konklúzióra jutottak Freud személyiségét illetően.

ami Jung kezébe került – miként ez Ferenczi esetében is történt – az *Álomfejtés* volt, melyről Bleuler¹³ megbízásából kollegiális körben referálnia, majd recenziót írnia kellett. Ugyan ezt követően szórványosan hivatkozik Freud és Breuer eredményeire, azok akkoriban, saját bevallása szerint, nagyobb hatást nem tettek rá. Néhány évvel később, a szóasszociációs kísérletei révén nyert eredményei kapcsán ébred rá, hogy az eljárás során feltárt ún. komplexusok kialakulása jól leírható Freud elfojtás koncepciójával. Ezt követően a tudományos fórumokon kiáll az akkoriban akadémiai körökben *persona non gratának* számító Freud mellett, annak ellenére, hogy figyelmeztetik, ezzel tudományos pályafutását veszélyezteti (Jung, 1987, 186.). Amikor 1906 tavaszán elküldi Freudnak a *Diagnosztikus asszociációs tanulmányok* című munkáját, melynek lezáró fejezetében (*Pszichoanalízis és asszociációs kísérletek*) a freudi módszer alkalmazhatóságát bizonyítja, nem meglepő, hogy Freud megvallja, a könyvet „türelmetlenségemben már megszereztem” magának (Freud/Jung [a továbbiakban F/J], 1974, 191.)¹⁴ A levelezésükből érzékelhető, milyen örömmel fogadta Freud a fiatal kolléga közeledését, aki alig harmincévesen már nemzetközi hírnévre tett szert a pszichoterápiás gyakorlat tudományos alapokra helyezésével kecsegtető szóasszociációs kísérletei révén. Adolf Meyer, a korabeli pszichiátria egyik vezető alakja Jung és munkatársai munkáját „az utóbbi évben a pszichopatológiához való legjelentősebb hozzájárulásnak” értékelte (id. Shamdasani, 2012, ix.). Joggal értékelte Freud később az eseményt úgy, hogy „ezzel megépült az első híd, mely a kísérleti lélektan a pszichoanalízissel összekötötte” (Freud, 1993, 107.).

Nem érdektelen, hogy Jung kezdettől hangot adott fenntartásainak is. A *dementia praecox* kóroktanáról 1907-ben megjelent monográfiája előszavában, noha elismerően nyilatkozik Freud „zseniális elgondolásairól”, „melyeknek sokat köszönhet”, hozzáfűzi: „Az igazságosság Freuddal szemben nem jelenti azt, hogy feltétel nélkül alávetjük magunkat egy dogmának, mint attól sokan félnek... Ha például elismerem az álmokat és a hisztériát jellemző komplexusmechanizmusokat, az még egyáltalán nem jelenti azt, hogy a fiatalkori szexuális traumát is olyan kizárólagos jelentőségűnek tekintem, mint ezt szemmel láthatóan Freud teszi; éppolyan kevésbé azt, hogy a szexualitást olyan meghatározóan előtérbe állítom [...]. Ami a freudi terápiát illeti, az a legjobb esetben is az egyike a lehetséges módszereknek, és talán nem mindig azt kínálja, amit elméletileg várnánk tőle” (Jung, 2015, 11-12.). Freud válasza rá jellemző módon: „[...] fenntartom a reményt, hogy az évek múlásával közelebb fog kerülni az én álláspontomhoz, mint lehetségesnek gondolná” (F/J, 5.). Jung a maga részéről készen mutatkozott – legalábbis átmenetileg – elfogadni Freud nézeteit. Mint 1907 áprilisában Dumeng Bezzolának írta: „Nem tudjuk [Freudot] megkérdőjelezni, mert túlságosan is keveset tudunk [...]. Ezért elhatároztam, hogy nem fogom kiigazítani

---

¹³ Bleuler már Jungot megelőzően, 1904-től levelezésben állt Freuddal. Bleuler megnyerésének szakmapolitikai jelentőségéről lásd Falzeder, 2015a.

¹⁴ Stekel emlékei szerint elsőként ő figyelte fel Jung írásaira: „Néhány hónappal korábban olvastam Jung kis könyvecskéjét: *Zur Psychologie und Pathologie sogenannter occulter Phänomene* [1902]. Legnagyobb meglepetésemre rokonszenvező utalást találtam benne Freudra. Elvittem a könyvet a társaságunkba, és felolvastam a szenzációs részt. Egy hónappal később Bleulertől akadtam egy szimpatizáló ismertetésre [Jung könyvéről] a *Münchener medizinische Wochenschrift*-ben, aki rámutatott arra, hogy Freud fellebbentette a fátylat a tudatunkról. Freud el volt ragadtatva” (Stekel, 2007, 143.).

vagy opponálni Freudot. Egyszerűen félreteszem azt, amit nem értek, és mondjuk, kérdőjelet rakok mellé” (Bezzola hagyaték, idézi Shamdasani, 2012, xi.).

Az első személyes találkozásra Freuddal 1907-ben, Bécsben kerül sor. Jung visszaemlékezése szerint tizenhárom órán át beszélgettek szünet nélkül. Csaknem ötven év elteltével, még mindig érezhető megindultsággal idézte fel azt az alkalmat:

„Minden ott volt, még az is, ami később jött! Mindkét oldalon! Már minden ott volt. [...] Ő tőlem kapta a nagy sokkot, én pedig magamtól kaptam a nagy sokkot (nevet), egy részemtől, a tudattalanomtól! És ez már mind benne volt! De soha máskor nem történt velem, hogy 13 órán keresztül megszakítás nélkül tudtam volna beszélgetni valakivel! Egyáltalán nem éreztem fáradtnak magam. [...] Ez valami nagyon furcsa! Ez olyan, mint a szülés, a születéskor már minden ott van! [...] Az idő nem létezik! Az idő, az semmi! Ilyenkor ráébredsz, hogy vannak pillanatok, amelyek teljesen időtlenek. Egyszerre néztünk fel. Az isten szerelmére, már egy óra van!? És akkor azt mondtam: Igen, mikor kezdtük? Emlékszem, vasárnap volt, és 13 óra volt! Nagyon intenzív találkozás volt! [...] Ebből látszik, hogy mekkora távlat, milyen mélysége volt! Istenem, ha csak képes lett volna túllépni önmagán! De volt az a neurotikus elem! Ha túljutott volna ezen... Örültség lett volna, ha valaha is mással akartam volna dolgozni, mint vele!”¹⁵

Jung és Freud között rövid időn belül szoros baráti és szakmai kapcsolat alakult ki, melyet sokáig a kölcsönös idealizálás jellemezett. Freud felismerte Jungban a kivételes tehetségű tanítványt és utódot, akitől mindenekelőtt azt várta – miként már első levelében írta –, hogy „alátámassza a feltevéseit”, és akinek a támogatásától remélte, hogy pszichoanalízise végre betörhet a hivatalos pszichiátria és akadémia körébe (F/J, 3.). „El kell ismernem, ha egy olyan munka, mint az öné, vagy Bleuleré megjelenik, hatalmas és számomra nélkülözhetetlen kielégülést okoz, tudván, hogy egy élet nehéz munkája nem volt hiábavaló” – írja Jungnak 1907-ben. Meg kell jegyezni, hogy már itt, a kezdeteknél feltűnik az az elem, amely az elkerülhetetlen szakításhoz vezetett. Míg Freud Jungtól azt várta, hogy pszichoanalízise alapelveit „dogmává tegye” (Jung, 1987, 188.), addig Jung kölcsönös, őszinte és fenntartások nélküli gondolatcserére vágyott a csodált és nála jóval tapasztaltabb, idősebb férfival.

Ferenczi és Jung első találkozója idején azonban a későbbi ellentéteknek még nyomuk sem volt. A budapesti kitérővel Bécsből Abbáziába tartó Jung-házaspárt elmeorvos kollégája, Stein Fülöp mutatta be Ferenczinek 1907-ben. Stein az alkoholelles mozgalmaként még 1905-ben megismerkedett Eugen Bleulerrel a Budapesten tartott X. Nemzetközi Alkoholelles Kongresszuson, melyen különben Ferenczi is részt vett. Valószínűleg az ismeretségnek köszönhetően 1906-ban, majd 1907-ben tanulmányi látogatást tett a Burghölzliben, ahol elsajátította Jung szóasszociációs módszerét, s magával Junggal is jó kapcsolatba került. Hazatérve, az eljárásba Ferenczit is beavatta, aki a korabeli beszámolók alapján olyan egzakt módszert látott benne, amit kipróbálásra érdemesnek ítélt. „Vásárolt egy stopperórát, és attól kezdve senki nem menekülhetett előle. Bárkivel találkozott a budapesti kávéházakban – írókkal, költőkkel, festőkkel, a ruhatárossal, a pincérekkel stb. –,

---

¹⁵ Kurt Eissler interjúja Junggal, 1953. augusztus 29. Sigmund Freud Archives, Manuscripts Division, Library of Congress, Washington, 60-61. Az idézetből Eissler apró közbeszólásait elhagytam.

alávetette az asszociációs módszernek” (Harmat, 1994, 35.). Harmat elgondolása, miszerint a módszer befogadóbbá tette a pszichoanalízis iránt az azt korábban elutasító, az *Álomfejtést* csak „minden gyakorlati jelentőség nélküli szellemeskedésnek” minősítő Ferenczit (uo. 34.), a fennmaradt dokumentumok alapján elképzelhetőnek látszik. Ezek után szinte természetes lehetett, hogy Stein Ferenczit összeismertette Junggal, s igen valószínű, hogy ekkor körvonalazódott a Burghölzlibe teendő látogatása, mely nem sokkal később meg is valósult. A klinikán vendégeskedő kollégák, így tehát Ferenczi is, a Bleuler közvetlen helyetteseként szolgáló Jung gondjaira volt bízva. Noha az temérdek kötelezettsége miatt saját bevallása szerint sem tudott kellő időt szánni Ferenczire, nem csupán bevezette őt a pszichoanalízisbe, hanem – miként arról Aniela Jaffénak időskori interjújában említést tett – Ferenczi volt első freudi analízisének alanya is (!) (Bair, 2003, 160.).

Az itt közölt levelezés nem sokkal Ferenczi Burghölzlibe tett látogatása után kezdődik, Jung levelével a már Budapestre visszaérkezett kollégához. Ebből kiderül, hogy Ferenczi a tanultakat a gyakorlatba rögvest átültette, és friss eseteivel kapcsolatban máris útmutatásért fordult Junghoz. „Pszichoanalitikus újjászületésének” (Freud/Ferenczi [a továbbiakban F/Fer], 2000, 113.) következő állomása volt, hogy Steinnel együtt szerettek volna Freuddal személyesen is megismerkedni, és ehhez Jung segítségét kérték. Jung ajánló soraiból kitetszik, hogy ekkor még Steint tekintette a komolyabb félnek: „Először néhány »üzleti« hír: Dr. Stein Budapestről és egy másik pszichiáter, Dr. Ferenczi, valamikor Bécsben szeretné meglátogatni Önt, és megkértek, hogy érdeklődjek, mikor lenne Önnek a legmegfelelőbb. Dr. Stein egy nagyon rendes, jó intelligenciával rendelkező ember, aki már végzett velem néhány kísérleti munkát. Ő még csak kezdőnek tekinthető a művészetben, de meglepően gyorsan megértette a lényegét és a gyakorlatba is átültette” (F/J, 1907. jún. 28., 65-66.).¹⁶

Ismert, hogy Freud és Ferenczi között rövid időn belül bensőséges kapcsolat alakult ki, melyet Jung – aki Ferenczit jó ideig a saját emberének is tekintette¹⁷ – örömmel fogadott. Értesülve arról, hogy Ferenczi, „akinek nagy személyes vonzereje van” Freudnál tölti szabadságát, „nagyon szívélyes” üdvözlét küldi, hozzáfűzve: „Nagymértékben megérdemli az Ön jóindulatát” (F/J, 1908. aug. 13., 169.; 1908. aug. 21., 170.)

---

¹⁶ Bleuler támogatásával a Burghölzli időközben a pszichoanalízis valóságos toborzó központjává alakult. Nem túlzott Freud, amikor *A pszichoanalitikai mozgalom történetéhez* című írásában megállapította: „Mai követőim és munkatársaim legtöbbször Zürichben át került hozzám”, mert a periférikus Béccsel szemben „az élénk szellemi életet élő Svájcba a legjelentősebb nemzetek képviselői sereglenek egybe; az itt keletkezett fertőzőési gócnak a lelki járvány – ahogy Hoche [freiburgi pszichiátria professzor] elnevezte – elterjedése szempontjából különös fontosságúvá kellett válnia.” (Freud, 1993, 107.) Így például Jung révén csatlakozott a mozgalomhoz többek között Karl Abraham, Ernest Jones, Roberto Greco Assagioli, Ludwig Binswanger, Trigant Burrow, Abraham Arden Brill, Charles Macfie Campbell, Décsi Imre, Max Eitingon, Ferenczi Sándor, Johann Jakob Honegger, Smith Ely Jelliffe, Alphonse Maeder, Herman Nunberg, Johan H. W. van Ophuijsen, Nikolai J. Ossipow, Franz Riklin, Hermann Rorschach, Tatiana Rosenthal, Leonhard Seif, Eugenie Sokolnicka, Sabina Spielrein, Philipp Stein, Wolf Stockmayer, Johannes Irgens Stromme, Jaroslaw Stuchlík, G. Alexander Young (Haynal – Falzeder, 2002, 28.).

¹⁷ Jung időskori interjúiban visszatérően említést tesz arról, hogy Ferenczit ő „vezette be a pszichoanalízisbe”, de sajnálatosan „megragadt Freudnál” (Aniela Jaffénak diktált önéletrajzi visszaemlékezése, idézi Samuels, 2003, 54.) Lásd még Kurt Eissler interjúja Junggal, 1953. augusztus 29. Sigmund Freud Archives, Manuscripts Division, Library of Congress, Washington.

Jung Ferenczinek szóló első leveleit olvasva egy reményteljesen induló barátság képe rajzolódhat ki. Azonban Ferenczi részéről sok minden megváltozott azt követően, hogy találkozott Freuddal. A levélváltások megritkultak, és magántermészetű vagy érdemi szakmai kérdésekről már jóval kevesebb szó esett bennük. Ehhez hozzájárulhatott – a jelentékeny földrajzi távolságot nem is számítva –, hogy Jung nem fordított kellő időt a kapcsolatok levelezés útján történő ápolására. Temérdek elfoglaltsága mellett azt kényszerű kötelezettségnek érezte, s rendszerint csak megkésve válaszolt. Mint Ferenczinek is írta: „Végül arra szeretném kérni, hogy mindenkori, felettébb méltatlan és hosszúra nyúlt hallgatásomat *tel quel* fogadja el. Nem jelent semmi egyebet, mint azt, hogy nagyon igénybe vagyok véve, és soha nem jut időm írásra. De ha Ön kedvesen ír nekem, válaszolni fogok.”¹⁸

Akárhogy is volt, mint azt Freud bécsi körének tagjai is jól érzékelték (Stekel/Freud, 2007, 194.), Ferenczi hamarosan Freud elsőszámú bizalmasává lépett elő. Junggal való jóviszonyát ez látszólag nem érintette, azonban több minden utal arra, hogy amerikai utazásuk, melynek során mintegy hat hetet töltöttek egymás társaságában, ebben döntő változást hozott. 1909-ben Freud, majd pedig Jung is, egymástól függetlenül meghívást kapott a Clark Egyetem fennállásának huszadik évfordulója alkalmából rendezett ünnepségre, melynek keretében előadásokat tartottak, és mindkettőjüket díszdoktorrá avatták. Ferenczi – Jung emlékei szerint az ő javaslatára¹⁹ – Freud kísérőjeként csatlakozott hozzájuk. Az utazást megelőző együttlétük során Brémában történt, hogy Jung jelenlétében Freud elájult (az eset később a müncheni kongresszuson megisméltődött), melyet Jungnak ellene irányuló halálkívánságával hozott összefüggésbe, majd a hajóúton hasonló gondolata támadt Jung egyik álma kapcsán is.²⁰ Alexander (1990) felvetése, hogy a Jungot ért elismerés Freudban felébreszthette az „ödipális apa” félelmét a félreállításától, valószínűnek tűnik, tekintve, hogy a meghívott nemzetközi hírességek, köztük két Nobel-díjas tudós közül Jung volt a legfiatalabb. Eisslernek adott interjújában, arra a kérdésre, Ferenczi jelenléte nem volt-e zavaró az utazás során, Jung tömören ennyit mondott: „Nem, egyáltalán nem. Ő csak kísérő volt. Én voltam a trónörökös. Én voltam felül.”²¹ Ferenczi feltehetően ezzel a helyzettel szembesült az együtt töltött mintegy hat hét során. Mint 1910 áprilisában Freudnak írta: „Amerika végtére is nem jelentett igazi pihenést: testi fáradalmak és rossz táplálkozás párosult akkoriban az önanalízisben felmerült testvérkomplexus-válsággal” (F/Fer, I/1, 1910. ápr. 27., 271.). Még sok év távolából is, ismét az amerikai partok felé hajózva, észébe jutnak a „mélységesen szomorú pillanatok”, amikor az „infantilis (Jung miatti) féltékenységgel kellett küzdenem” (F/Fer, VI/1, 1926. szept. 27., 118.). Az Aniela Jaffénak adott interjúban az idős Jung is beszámolt a maga verziójáról, nevezetesen, hogy Ferenczi az út során

---

¹⁸ Közismert, hogy ez a szokása a konfliktus állandó forrása volt Freud és öközötte, aki szemben vele, szenvedélyes levelező volt, nem szólva arról, hogy számára annak gyakorisága a kapcsolat biztonságát, ha nem az afölötti kontrollt jelentette.

¹⁹ Kurt Eissler interjúja Junggal, 1953. augusztus 29. Sigmund Freud Archives, Manuscripts Division, Library of Congress, Washington, 16.

²⁰ Ez a motívum már Jung első bécsi látogatása során felbukkan. Binswanger, akivel együtt voltak Freudnál, tesz említést arról visszaemlékezésében, hogy Freud Jung egyik álma kapcsán ellene irányuló halálkívánságot vélt felfedezni (vö. Roazen, 1975, 254.).

²¹ Kurt Eissler interjúja Junggal, 1953. augusztus 29. Sigmund Freud Archives, Manuscripts Division, Library of Congress, Washington, 16.

rivalizált vele, és egyébként is minden módon próbálta kifejezni, hogy egyedül ő Freud lojális, odaadó híve, mindeközben buzgólkodott, hogy a mester minden igényét kielégítse (lásd Bair, 2003, 160.).

Annyi bizonyos, hogy nem sokkal az utazást követően kerül előtérbe az ún. „testvérféltékenység” – ahogy Freud értelmezési szabályait követve Ferenczi nevezte a kollégákkal való rivalizálását –, habár látszik, hogy az már hosszabb előzményekre tekintett vissza. Mindjárt a hazatérést követően előkerül a téma: „Az, hogy mi ketten [Freud és Ferenczi] nem teljesen értjük egymást, az elmúlt hetekben komoly helyet foglalt el gondolataimban. Az álmából megtudtam, hogy nálam »3/4 12« van csupán (amit én úgy értelmeztem, hogy Ön nem talál nálam teljes megértésre). A Junggal kapcsolatban jelentkező féltékenységi érzések viszont bennem is azt az infantilis módon felerősödött gondolatot keltették, hogy Ön sem értékeli teljesen engem (a szellemi képességeimet, a jóakaratomat, a megismerés utáni vágyamat stb.)” (F/Fer, I/1, 1909. okt. 5., 155-156.) Mint arra egy kis epizód is utal, Ferenczinek valódi nehézséget okozhatott elfogadni, hogy legjobb esetben is a „bölcse tanácsadó” lehet Jung mellett (F/Fer, I/1, 1911. jan. 3., 368.). Alig valamivel a hazaérkezésüket követően okkult kísérletei nevében felkeresett egy jósnőt, bizonyos Jelineknét, akinél többek között arra a kérdésre várt választ, miként viszonyuljon Junghez. Végül Ferenczi láthatóan beletörődött Freud döntésébe, vagy talán valóban felülemelkedett ellenérzésein. Levelet írt Jungnak, amiről Freudnak is beszámolt: „[...] őszintén megvallottam neki »testvérkomplexusomat«, s kijelentettem, hogy a gerillaháború nem lehet nem lehet alkalmas taktika a lélekelemzésben; az irányítás feladata egy embert illet meg, és ez az egy ember Önön kívül Jung maga” (F/Fer, I/1, 1909. dec. 7., 201.).²²

1910-ben, a nürnbergi kongresszuson – melyen Freud megbízásából Ferenczi feladata volt, hogy az ekkor megalapítandó nemzetközi egyesület örökös elnökéül Jungot javasolja –, láthatóan ismét közelebb kerültek egymáshoz. Ezt követően térnek rá a levelezésben a „Kedves Barátom” megszólításra a korábbi „Kedves Kolléga” helyett.

A helyzet azonban nem tudott végleg megoldódni. Mint azt mások is felvetették (lásd pl. Haynal – Falzeder, 2003; Berger, 2018), Ferenczi nem szűnt meg titkon reménykedni abban, hogy mégiscsak ő lesz Freud „teljesértékű utódja”, s a Junggal kapcsolatos „testvérféltékenységet” ettől kezdődően a trónutódlásért folytatott rivalizálás is színezte.²³ A helyzettel kapcsolatos ambivalenciája már a kongresszust követően írt levelében érzékelhető. Szabadkozva, hogy a „libidója nagy részét ráaggatja” Freudra, megállapítja, hogy „igazat kell adnom Jungnak, amikor noszogat, hogy hozzá hasonlóan fiatal embereket gyűjtsek magam köré, akiket taníthatok, talán egy kicsit szerethetek is. [...] Valószínűleg, nem, kétségtelenül igaza van, amikor feltételezi, hogy a testvérféltékenységet még nem küzdöttem le magamban. Ez ellen is jó lesz, ha fiatalabb testvéreket fogadok tanítványnak: a tanár-(apa)szerep kielégíti majd becsvágyamat, és az idősebb testvérekkel (Jung, Adler) *sine ira et studio* tudok szembeszállni” (F/Fer I/1, 1910. ápr. 5., 258.). Majd ugyanebben a levélben megjegyzi: „Bármennyire tetszett is nekem a zürichiek eltökélt és harcias magatartása,

---

²² Jung válaszelevelét lásd alább.

²³ Akkori „trónörökös-fantáziáira” a *Klinikai naplóban* is visszatér (pl. Ferenczi, 1996, 191.).

azért némi felügyeletet még helyénvalónak tartanék náluk. Azt a misztikus vonalat, melyről megnyilatkozásaik árulkodnak, idővel még korrigálni kell. Ez így alighanem a keresztény reakció a ΨA-re. Mindazonáltal ez örvendetesebb, mint a zsidó reakció (Stekelnél) – amely nem kevésbé szorul ellenőrzésre” (uo. 260.).

Ahogy Freud és Jung kapcsolatában az elhidegülés jelei mutatkoztak – s ez alig egy évvel Nürnberg után már érzékelhető volt –, Ferenczinek a helyzettel kapcsolatos „ambivalenciája” is egyre határozottabban felszínre került, mindenekelőtt a Jung személyét illető kritikák, és – adott esetben a tudattalanra hárított – intrikák formájában. Ez utóbbira példa az az eset, amikor Emma Jung Ferenczihez fordult segítségért.

Freud és Jung barátságának felbomlását általában *A libidó átalakulásai és szimbólumai* című 1912-ben publikált munkával²⁴ szokás kapcsolatba hozni, melyben Jung a freudi alapelveket megkérdőjelező módosításokat javasolt.²⁵ Végigkísérve Adler és Stekel kizárását, Jung a legrosszabbra készült, amikor Freud, szokásával ellentétben, nem érintette leveleiben a „libidó-munkája” már megjelent első részét. Aggodalmait csak fokozták a hozzá eljutott hírek arról, hogy Freudnak valóban fenntartásai vannak. Egy ponton Emma Jung férje távollétében úgy döntött, hogy Ferenczihez fordul tanácsért, s őt kérdezi meg, vajon neheztel-e Freud Jung okkult kutatásai, továbbá libidó-munkája miatt. Ferenczi a levelet, Emma Jung kérését figyelmen kívül hagyva, továbbította Freudnak, aki egy megnyugtató válaszlevelet javasolt. És itt kezdődtek a bonyodalmak. Ugyanis Ferenczi félreolvasva Freud instrukcióját, azzal ellentétes értelemben válaszolt. Jól érzékelteti az akkori helyzet még éppen rejtett vonásait Ferenczi kommentárja:

„Éppen újraolvasom az Ön levelét, s mélyen szégyenkezve veszem észre, hogy az egyik szó téves olvasata folytán teljesen rosszul tettem eleget megbízásának. Az első félreértés *Öntől* ered, amikor az *én* leveletem olvasta; pontosan emlékszem, hogy egyáltalán nem az volt a szándékom (s a levélben sem ezt a szándékot említettem), hogy Jung asszonynak arról írjak, hogy Ön nincs megelégedve Jung okkultizmusával és libidóelméletével; én csak a magam személyes véleményét írtam le! Kissé meglepett tehát, amikor ma reggel azt olvastam a levelében, hogy Jung asszonynak írva *érintsem* [streifen] az okkultizmus- és a libidóelmélet-történetet. Én (mint engedelmes diák) ezt meg is tettem, mindazonáltal oly módon, hogy semmivel meg nem alapozott *sejtésről* beszéltem róla, s hangsúlyoztam, hogy még semmiféle becsmérlő megnyilvánulást nem hallottam Öntől Junggal kapcsolatban. Elképzzelheti mennyire kellemetlen meglepetés ért, amikor most,

²⁴ C. G. Jung: *Wandlungen und Symbole der Libido: Beiträge zur Entwicklungsgeschichte des Denkens*. Leipzig: F. Deuticke, 1912. Magyarul: C. G. Jung: *Az átalakulás szimbólumai*. Ford. Sára Balázs. Budapest: Scolar, 2018.

²⁵ A teoretikus különbségek kieleződéséhez hozzájárult, hogy Freud egyre inkább hajlott saját tanai kodifikálására. Míg levélváltásuk kezdetén Freud még „örömmel elfogad bármilyen kiigazítást” (F/J, 3.,8.), ekkor már az övétől eltérő nézeteket tanítványai feldolgozatlan apakomplexusával magyarázza, vagy a pszichoanalitikus igazságokkal szembeni ellenállásként értelmezi. Mindeközben Jung a maga részéről továbbra sem tudja összeegyeztetni Freud elméletét (mindenekelőtt a szexualitás kizárólagos kóroki szerepét) a klinikai tapasztalataival, különösképp a pszichózisok kóroktanára nézve. Emellett egyre inkább úgy érzi, hogy a freudi nézőpont egysíkú és reduktív értelmező keretén belül nem csupán páciensei, de saját személyes élményeit sem tudja kellőképpen megérteni. Elkezd új értelmezési utakat keresni, így például visszatér korábbi érdeklődési területéhez, antropológiai, mitológiai, szimbólumtörténeti tanulmányokba kezd. 1910-től kezdődően az egyébként korábban is meglévő ellenvéleményét egyre következetesebben képviseli.

természetesen a Jung asszonynak írt levél elküldése után, még egyszer elolvastam a levelét, s azt látom, hogy tegnap reggel törölni [streichen] helyett érinteni-t [streifen] olvastam. Különös, hogy a többi, érinteni szóval egyáltalán nem összhangban álló megjegyzését Jung okkultizmusáról és libidóelméletéről szintén racionalizálni tudtam. Kiderül tehát, hogy Ön joggal értett félre engem, azaz egy számomra tudattalan szándékomat, amelynek azonban meg kellett lennie bennem, akarta semlegesíteni a válaszában. Ez azonban nem sikerült Önnek; a szándékom éppen az Ön félreértését használta fel arra, hogy érvényesüljön. Jó, hogy ezt olyan formában tettem, amely semmire sem kötelezi Önt. Nyugodtan letagadhat mindent, amit mint sejtést fogalmaztam meg. (F/Fer I/1, 1911. okt. 23, 439-440, kiemelések az eredetiben.)²⁶

Emma Jung különben megfogadta Ferenczi tanácsát, és valóban Freudhoz fordult. A lényegre tapintott, amikor Freudot – kedves naivitással – végső soron az „ödipális-apa” pozíciójáról vallott nézetei átgondolására kérte: „Elképzelheti, mennyire örömmel tölt el és megtisztel Carl iránti bizalma, de mégis úgy tűnik nekem, mintha Ön időnként túl sokat nyújtana – nem látja benne a követőjét és beteljesítőjét jobban, mint arra szüksége lenne? Nem azért ad az ember gyakran sokat, mert sokat szeretne megtartani? [...] Örvendezzen és élvezze ki teljességgel a győzelem boldogságát, amelyért oly sokáig küzdött. És ne apai érzésekkel gondoljon Carla: »Ő növekedni fog, de nekem fogyatoznom kell«, hanem inkább úgy, mint az egyik ember a másikra, akinek, mint Önnek is, megvan a saját törvénye, amit be kell teljesítenie” (F/J, 1911. nov. 6., 456-457.). Az Emma Junggal zajló levélváltásnak a Freud–Ferenczi levelekben történő lecsapódása azt engedi sejtetni, hogy a dolog végül nyugvópontra jutott, de az elkövetkező események nem ezt igazolták. (A fenti levélváltásról bővebben lásd Hárs, 2018.)

Júliusban Freud panaszkodik Jonesnak is, hogy kapcsolata Junggal „feszültté vált”. Nyáron Ferenczi és Jones a mozgalmon belüli ellentétek, és leginkább Jung ügye miatt felveti a későbbi Titkos Bizottság létrehozását a freudi alapelvek védelmére. Jung, a Társaság elnöke ebben már nem kapott helyet (Jones, 1983; Freud/Jung, 1974).

Mindeközben Jung elfogadta az amerikai Fordham egyetem meghívását. Szeptemberi előadóútján már a pszichoanalitikus tanokat saját értelmezésében népszerűsítette. „Tulajdonképpen az én álláspontomat fogják hallani azokkal a vezérelvekkkel kapcsolatban, melyeket tisztelt tanárom, Sigmund Freud évtizedek tapasztalatai alapján dolgozott ki. [...] Amikor tíz éve észrevettem, milyen hatalmas mértékben meghaladta Freud a pszichopatológiai jelenségekről, főleg az összetett lelki folyamatokról szóló tudást, elvesztettem a meggyőződésemet, hogy képes vagyok igazi kritikát megfogalmazni. [...] Van, aki szerint az állásfoglalásom »hasadást« okoz a pszichoanalitikus mozgalomban. Az ilyen szakadások azonban csak ott jönnek létre, ahol hitről van szó. A pszichoanalízisben azonban tudásról van szó, és a tudás változó megfogalmazásáról” – írja az előadásai előszavában (Jung, 2006, 105-106.). 1912 novemberében beszámol Freudnak amerikai útja sikeréről, miszerint sokakat megnyert a szexuális teória módosításával. Majd így folytatja: „Nagyon bántana, ha a módosításokat csupán önnel kapcsolatos ellenállásként értékelné. [...] Részemről ez

---

²⁶ Emma Jung válaszlevelét Ferenczinek lásd alább.

nem szeszély, hanem küzdelem azért, amit igaznak tartok. Ebben a dologban nem tarthat vissza az ön iránti személyes tiszteletem. Másfelől [...] nem szeretném a személyes kapcsolatot megszakítani. Nem azonosítom önt *egy doktrínával*. [...] Nyilvánvalóan szeretnék baráti viszonyban maradni önnel, akinek annyi mindennel tartozom, de objektív véleményre, nem pedig neheztelésre tartok számot. Azt hiszem, ennyit megérdemlek, ha másért nem, hát érdemeimért: többet tettem a pszichoanalitikus mozgalomért, mint Rank, Stekel, Adler, stb. együttvéve” (F/J, 515-516, kiemelés az eredetiben).

Időközben megjelent a *Wandlungen* második része, melyben a libidó fogalmát Jung már általános pszichés energiaként tárgyalta. Mint arról levelében Jonesnak is beszámolt, a Freuddal való konfrontáció elkerülhetetlenségének élesen tudatában volt:

„A legrosszabb az volt, hogy tisztán éreztem, hogy ez a munka [*Wandlungen*] meg fogja semmisíteni a Freuddal való barátságomat, mert tudom, hogy Freud a doktrínáját érintő semmiféle változtatással nem fog egyetérteni. És valóban ez a helyzet. Meg van győződve arról, hogy az ellene irányuló apakomplexusom hatása alatt gondolkodom, és az nem más, mint valami komplexus-nonszensz. Összetörnék, ha már nem készültem volna fel az elkövetkezendőkre, és a kínlódással teli elmúlt évben fel nem szabadítottam volna magam az alól, hogy tekintettel legyek az apára. Ha tovább akarok haladni a tudományban, akkor a saját utamon kell járjak. Már megszűnt a barátom lenni, amikor az egész munkásságomat saját magával és a szexualitással szembeni személyes ellenállásnak tekintette. Az efféle vádakkal szemben teljesen tehetetlen vagyok. Csak azt sajnálom, hogy nem voltam képes olyan világosan kifejezni magamat, hogy Freud megérthessen.”²⁷

Nem segített a dologon, hogy a hangsúlyokat elferdítve, Jones beszámol Jung leveléről Freudnak (vö. Bair, 2003, 232-233.).

Bár a nyílt konfliktust Junggal Freud elkerülni igyekszik, a Ferenczinek, Abrahamnak vagy Jonesnak küldött helyzetjelentéseiből egyértelmű, hogy elhatárolódott tőle²⁸, és az ellentámadást már megindította. Ferenczit szemelte ki, hogy a *Wandlungen*ről kritikát írjon, amit ő – talán érezve a Jungra mérendő csapás súlyát – egyre halogat, és Freud útmutatását kéri:

„Mint látja, kezdek foglalkozni Jung bírálatával. De ezt nem tekintem személyes ügynek; csupán közös törekvéseinket akarom kifejteni. Ezért arra kérem Önt, hogy megjegyzéseimet, amelyeket időnként közlök Önnel, Ön is tekintse át, s mindenkor adja tudtomra véleményét. [...] Jung amerikai viselkedése (amelyet

---

²⁷ C. G. Jung levele Ernest Joneshoz, 1912. nov. 12., Hs 1173:9, Jung archívum, ETH, Zürich.

²⁸ A helyzettel a bécsiak is tisztában lehettek. Stekel 1912 december 19-én kelt levelében beszámol Jungnak a Freuddal való hasonló nehézségeiről, és figyelmezteti Jungot az elkövetkezőkre: „Nem vette észre, hogy Freud képtelen megtartani a barátokat? És ezért csakis a tanítványok a hibásak. Jómagam a tanáromért elmentem a lehetséges határig. Soha nem akarom elfelejteni azt sem, amivel tartozom neki. De tisztában vagyok a freudi ügyért történt elkötelezettségemmel is, ami szintén nem volt csekély. [...] Csak azt akartam tudatni, hogy egy éles kritika jelenik meg a folyóiratomban *A libidó átalakulásairól*. Szívesen megnyitom a folyóiratom hasábjait a cáfolat előtt. Csupán az ilyen viták révén juthatnak el az olvasók: a saját véleményükhöz. Ami az azt követő vitákból fakad, áldás a mozgalmunk számára. Tanulhatunk egymástól, és megóvhatjuk magunkat az elfogultságtól” (Stekel, 2007, 192.).

egyenesen szédelőnek kell neveznem) számomra is megkönnyíti a bírálatot. Semmilyen tekintetben sem kell tehát kímélnem őt; nem érdemli meg, s nem is válna hasznára. Rá akarok mutatni az egész munkásságát jellemző ürességre és zavarodottságra; eközben természetesen teljes mértékben tárgyyszerű kívánok maradni, hiszen maga a tárgy szól ellene. – Teljesen osztom a véleményét: Ön, egyedül vagy csak néhány, ám megbízható hívével együtt sokkal többre képes, mint hogy – csak azért, hogy a követők száma (– látszólag! –) növekedjék –, minden ostobaságra tekintettel kellene lennie” (F/Fer I/2, 1912. okt. 21., 132.).

Ferenczi közvetlen tanúja, résztvevője és alkalmanként katalizátora volt Freud és Jung elhidegülésének. Ugyan Jung trónfosztását szorgalmazta, nem kívánta a Társaságból történő eltávolítását:

„Emiatt most Jungról is testvéri irigység nélkül tudok gondolkodni és írni. Korlátlan és zabolátlan nagyravágyást sejtek nála – az Ön által kiemelt pénzkomplexus mellett –, amely Önnel szemben, aki annyira fölötte áll, kicsinyes gyűlöletben és irigységben nyilvánul meg. Bizonyítéka ennek a Hirschfeld-eset.²⁹ Kielégítetlen becsvágya bizonyos körülmények között veszélyessé teheti. [...] Mégis hiba volna, ha túlzottan megorrolna emiatt a »gaminerie« miatt. A szabad kibeszélés (ψ a. nyíltsággal) volna természetesen a legjobb megoldás. Ehhez azonban arra lenne szükség, hogy Ön most már Jungot is analitikus kezelésbe vegye. [...] Nem marad más hátra: Önnel egész életében mindent magának kell csinálnia. Az utódja még nem látható; ezen azt értem, hogy közöttünk, analitikusok között még senki sem akadt, aki személyes gyengeségei, különösen önzése felett tökéletesen uralkodva képes lenne az ügyért dolgozni, és ehhez meg is volna benne a kívánatos képesség és kitartás. Ez bizonyára nem nagyon vigasztaló az Ön számára, de mi hasznunk lenne abból, ha letagadnánk!” (F/Fer. I/2, 1912. jan. 20., 39.)

Majd később:

„Jung viselkedésének ψ . megértéséhez talán azt is figyelembe kellene venni, hogy milyen reakciót válthattak ki belőle azok a részben rosszálló megjegyzések, amelyeket a bécsi egyesületben Ön tett a jungi libidó-munka egyes kérdéseiről, s amelyekről Jung Spielrein kisasszonyon keresztül értesülhetett. [...] Azt gondolom Önről, hogy az utódlás kérdésében is hű marad alapelveihez, az »Ananké«-hez, és – ha szükségesnek látszik – le kellene mondania. Még egy ennyire jelentékeny

---

²⁹ Freud egyik régi és fontos betegéről, Elfriede Hirschfeldről van szó, aki egy alkalommal Jungot is felkereste nővére ügyében. A betegről folytatott kezelezésükben – és itt nem térünk ki annak egyéb, ámár lényeges vonatkozásaira – világosan megmutatkozott Freud és Jung eltérő elképzelése az analitikus páciens iránti attitűdjéről, mely Jung oldaláról megelőlegezni látszik Ferenczi későbbi nézetét a meleg és gondoskodó terapeutáról. Míg Freud úgy gondolta, Jung hibázott, amikor nem volt elég távolságtartó és „túl sokat adott magából”, holott ügyelnie kellett volna, hogy „kizárólag kapjon” (F/J, 1911. dec. 31., 475-476.), Jung erről másképp vélekedett: „Amennyire emlékszem, azt mondtam neki [Hirschfeldnek], hogy csupán egy kis szimpátiára vágyhatott, amit, Ön, biztosan tudja milyen jó okból, talán visszatartott. Az ilyesfajta szimpátia időlegesen megkönnyítheti a dolgokat, de hogy jó eredményre vezet-e végül, legalábbis kérdéses számomra. Jómagam képtelen voltam olyan távolságtartóan [*so abstrakt*] viselkedni, gyakran akaratom ellenére is, mivel néha egyszerűen nem tudtam visszatartani a szimpátiámat, s mivel egyébként is ott volt, örömmel a páciens rendelkezésére bocsátottam, azt mondván magamban, hogy emberi lényként annyi megbecsülésre és személyes érdeklődésre tarthat számot, amennyire a doktor ezt adni képes” (F/J, 1912. jan. 2. 477.). Az esetről részletesen lásd Falzeder, 2015b.

szellemi mozgalom folyamatosságát is gyakran megszakítja az átmeneti szünet. De amit Ön eddig tett, s amit még várunk Öntől, az közvetlen utód hiányában sem tehető semmissé” (F/Fer. I/2, 1912. jan. 27., 42-43.).

A végjátékra 1912 végén került sor, nem sokkal a müncheni találkozót követően, ahol Jung társaságában Freud ismét elájult, szóba kerülve, hogy a zürichiek nem hivatkoztak a munkájára. Jung kirobbant, amikor Freud levelében ismételt leértékelően nyilatkozott a *Wandlungen*ről. Tiltakozott az ellen, hogy a munkáját „intellektuális megértés” helyett „a neurózis mércéjével ítélik meg”. Levelét a következőkkel zárta:

„Analízisünk, talán emlékszik, megállt az ön megjegyzésével, hogy Ön »nem vetheti alá magát az analízisnek anélkül, hogy elveszítené a tekintélyét.«³⁰ Ezek a szavak úgy vésődtek be az emlékezetembe, mint mindannak a szimbóluma, ami ezután következhetett. [...] Úgy írok Önnek, ahogy egy barátnak írnék [...]. Egy dologra nagyon kérem: az őszinteségre való törekvésként tekintsen erre, és ne alkalmazza rá a hatalomra törés bécsi leértékelő kritériumát vagy a jó ég tudja, milyen más gyanúsítgatást az apakomplexus világából. Mostanság mindenhol ezt hallom, s ez alapján arra a következtetésre kellett jutnom, hogy az analitikusok többsége visszaél vele, és a személyek és a haladásuk komplexusként történő leértékelésére használja [...]. Egy ilyen, különösen abszurd badarság, ami mostanság kering, hogy a munkám análerotizmus produktuma. Arra gondolva, ki főzte ki ezt a teóriát, aggódok az analízis jövőjéért” (F/J, 1912. dec. 6., 526.).

Nem segített a dolgon, hogy Freud – miként az Stekel és később Ferenczi esetében is történt – teljességgel elzárkózott attól, hogy a saját részét elismerje: „Egy ponton határozottan nem értek egyet Önnel: én nem ártottam Önnek a neurózissal, ahogy Ön feltételezi” (F/J, 1912. dec. 5., 528.).

A kapcsolat megszakadását eredményező levelében Jung visszatért a korábbi témához, nevezetesen Freud önanalízisének kérdésességéhez, amikor az egy elírás kapcsán őt őszintétlenséggel és elpártolással gyanúsította (F/J, 1912. dec. 12., 534.):

„Elismerem az Ön iránti ambivalens érzéseimet, de kész vagyok a helyzet őszinte és abszolút egyenes tisztázására. [...] Azonban meg kell jegyezni, hogy az a mód, ahogy a tanítványait betegeiként kezeli, *baklövés*. Ily módon vagy szolgálfiúkat vagy engedetlen kölyköket teremt [...]. A környezetében különféle tünetek után szaglász, mindenkit gyermeki szintre süllyesztve, s ők szemlesütve bevallják hibáikat. Mindeközben Ön az atya magasztos fensőbbségében trónol. Alázatosságában senki nem meri meghúzni a próféta szakállát, és legalább egyszer megkérdezni, hogy mit is mondana annak a páciensnek, aki az analitikust analizálja saját maga helyett. Bizonyára megkérdezné tőle: »Kinek van itt neurózisa?« [...] Természetesen pontosan tudja, hogy meddig is jut a páciens az

---

³⁰ Jung itt közös amerikai utazásuk egyik epizódjára utal vissza. New Yorkban történt, hogy Jung felajánlotta Freudnak a segítségét az utazásuk során jelentkező neurotikus tünetei (inkontinencia) kezelésére. Az analízis azonban félbeszakadt, amikor Freud elzárkózott attól, hogy megossa az egyik álmához kapcsolódó asszociációit, mondván: „Csak nem kockáztatom a tekintélyemet”. Jung önéletrajzi visszaemlékezésében is megemlíti az esetet, hozzáfűzve: „Abban a pillanatban már el is veszítette. [...] Freud a tekintélyt az igazság fölé helyezte.” (Jung, 1987, 197.) A történetre – a Jungéhoz hasonló szempontból – Ferenczi is visszatér majd a *Klinikai naplóban* (Ferenczi, 1996, 191.)

önanalízis révén: nem tovább a neuroziséjánál – épp, mint Ön” (F/J, 1912. dec. 18., 534-535, kiemelés az eredetiben.).

Jung különben nem gondol szakításra, és még mielőtt Freud válasza megérkezett volna, békülékenyebb hangnemben írt neki: „Remélem, hogy a pszichoanalitikus mozgalom tovább fejlődik, és vitalitását nem csökkentik, hanem inkább növelik a belső konfliktusok... E nélkül nincs élet” (F/J, 1912. dec. 22., 539-540.). Válaszlevelében Freud – melyet többek között Ferenczivel is egyeztetett³¹ – már a személyes kapcsolat megszakítását javasolta, hozzátéve, hogy „a magam részéről semmit nem vesztek vele, mivel az Önhöz fűző érzelmi szál már régen elvékonyodott – a múltbeli csalódások következményeként” (F/J, 538-539.) Jung erre levelezőlapon válaszol, gépírással: „Elfogadom a kívánságát, hogy szakítsuk meg a személyes kapcsolatot, mivel nem kényszerítem a barátságom senkire. Ön ítélheti meg legjobban, mit is jelent Önnek ez a pillanat. »A többi, néma csend«” (F/J, 1913. jan. 6., 540.).

Mindeközben Freud Jung leveleit Ferenczinek is elküldte, aki szigorú választ javasolt. Ferenczi kommentárját érdemes hosszabban idézni, már csak azért is, mert húsz év elteltével maga is a Jungéhoz hasonló eredményre jut, így például Freud önanalízisének eredményességét illetően:

„Jung hallatlanul pimasz. Elfelejt, hogy ő volt az, aki a tanítványok »analitikus közösségét« és a tanítványok betegeként való kezelését kívánta. [...] A kölcsönös analízis értelmetlen és lehetetlen is. Mindenkinek képesnek kell lennie arra, hogy olyan tekintélyt ismerjen el maga fölött, akitől elfogadja az analitikus helyreigazítást. Valószínűleg Ön az egyetlen, aki megengedheti magának, hogy lemondjon az analitikusról; [...] Az önanalízisnek (amely kétségtelenül hosszadalmasabb és nehezebb, mint ha valaki más analizálja az embert) minden fogyatékosága ellenére fel kell tételeznünk azt a képességet Önben, hogy tüneteit féken tudja tartani. Hiszen az igazságokat, amelyeket mi naponta megerősítünk, végtére is többnyire Ön találta meg – még hozzá éppen önanalízisében. Ha Önben volt erő ahhoz, hogy azokat az ellenállásokat, amelyeket az egész emberiség támaszt az analitikus eredményekkel szemben, vezető nélkül önállóan küzdje le (először az emberiség történetében), akkor elvárhatjuk, hogy arra is legyen erő Önben, hogy kisebb tüneteivel is megbirkózzon. – A tények határozottan e mellett szólnak. De ami Önre érvényes, ránk, többiekre nem áll. Jung nem képes ugyanúgy leküzdeni önmagát, ahogy Ön megtette. Az eredményeket készen kapta, mindenestül átvette, anélkül, hogy önmagának kipróbálta volna őket. (Molzer kisasszony analízisét nem tekintem teljes értékűnek.) [...] Egy időben magam is felláztam az Ön »kezelése« ellen. Mostanra belátóbbá váltam, s úgy látom, hogy Önnek mindenben igaza volt, s nagyobb szolgálatot nem is tehetett volna nekem, mint hogy »nevelésem« során nem mindig az érzéseit, hanem gyakran analitikus belátását követi. – Jung jellegzetes bujtogató és vallásalapító. Újabb műveiben az apa szinte nem is játszik szerepet, annál nagyobb teret kap a keresztény testvérközösség” (F/Fer I/2., 1912. dec. 26., 178-179.)

---

³¹ Ferenczi keményebb fellépésre biztatja. Freud a békülékeny hangnemben írt levelet (lásd F/J, 1912. dec. 22., 536-537.) nem küldi el, marad annál, amelyben a személyes kapcsolat megszakítását javasolja.

Ferenczi és Jung az 1913. szept. 7-8-i müncheni kongresszuson találkoztak utoljára. Jung *Hozzájárulás a pszichológiai típusok tanulmányozásához* címmel tart előadást, melyben a neurózisok kizárólagos szexuális kóroktanát képviselő nézetet az extravertált típus egyoldalúságával hozta kapcsolatba, s ezzel Freud nézeteit relativizálta. Amikor az elnökségéről szavazásra került sor, 52 tagból 22-en tartózkodtak, lényegében a bécsi kör tagjai, ami Jungot alapvetően elbizonytalanítja a Társaságban betöltött szerepét illetően.

Jung – mint erre az itt közreadott levelezés is példa – Ferenczire, miként Jonesra³² is, barátjaként, vagy legalábbis olyan kollégaként gondolt, akitől pártatlan véleményre számított. Utólag – Freudnak Ferenczivel, Jonesszal és Abrahammal folytatott levelezésére gondolva – csak csodálkozni lehet Jung naivitásán. Az ellene indított összehangolt sajtókampány révén szembesülhetett azzal, hogy korábbi kollégái és barátai elfordultak tőle. 1913. októberében lemondott a *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen* szerkesztéséről, 1914 áprilisában az elnöki pozíciójáról, majd júliusban, miután Freud az irányába útnak indított „bombában”, *A pszichoanalízis történetében* nyilvánosan is elhatárolódott a „zürichi iskolától”, a teljes svájci tagsággal egyetemben kilépett a Társaságból, Adlerékhez hasonlóan arra hivatkozva, hogy nincs mód szabad véleménynyilvánításra.³³

Számos jele van annak, hogy Ferenczi mindeközben jól értette Jung indítékait.³⁴ Bizonyos, hogy maga is gondolt arra – legkésőbb az Elma-ügy³⁵ idején –, hogy elkövesse „az erőszakos cselekedetet”, és „mindkét szülővel elégedetlen lévén” önállóvá tegye magát. Akkori konklúziója jól ismert: „Egyúttal – az Önnel szembeni önállósodási törekvéseim egy utolsó fellángolása után – azt is felismertem, hogy számomra az Ön barátsága – sőt, még atyái tanácsa is – nélkülözhetetlen” (F/Fer I/1, 1911. nov. 14., 445.).

³² Jones szintén Jung révén került Freud körébe. 1907-ben, az amszterdami kongresszuson ismerkedtek meg, ahol Jung első pszichoanalitikus előadását tartotta. A Jung–Jones levelezés alapján baráti kapcsolat körvonalazódik. Jones szerepéről a Freud–Jung konfliktusban lásd Paskauskas (1988).

³³ Stepansky (1976) és Shamdasani (2012) is felvetették, hogy nem a teoretikus különbségek, hanem a személyes kapcsolat megromlása, illetve a szakmapolitikai helyzet megváltozása volt az oka Freud és Jung elválásának. Adler, Rank és Ferenczi történetének ismeretében, azonban aligha valószínű, hogy pusztán az elméleti eltérések is ne vezettek volna töréshez, az viszont jól látszik, hogy a szakításhoz a végső lökést valóban Jungnak a Freud tekintélyét megkérdőjelező kritikái adták. Igen valószínű, hogy Freud ebből adódó sértettsége is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Jung személye anatóma maradt.

³⁴ Ezt a feltevést alátámasztani látszik, hogy Freudtól való eltávolodása idején Ferenczi a Freuddal való levelezésének egyes fordulataiban és a *Klinikai naplóban* lejegyzett, Freud személyiségét és annak a mozgalomra tett romboló hatását érintő megállapításaiban közeli hasonlóságot mutat Jung húsz évvel korábbi konklúzióival – melyeket jól ismert (lásd pl. *A pszichoanalízis tévútjainak személyes okai* cím, vagy az 1932. augusztus 4. [II.] és az 1932. október 2. keltezés alatt tárgyaltakat, Ferenczi, 1996, 191-194; 214.).

³⁵ Mind Jones, mind Ferenczi esetében figyelembe kell venni egy sajátos helyzetet, nevezetesen, hogy Jones barátnője, Loe Kann és Ferenczi analizálta és szerelme, Pálos Elma, ezidőtájt Freudnál volt analízisben. Jonest a terápiát követően Kann elhagyta, s mint ismeretes, Ferenczi Freud nyomására lemondott „a fiatal nőről, a gyerekről” (Ferenczi és Groddeck, 2010, 139.). Utólag Ferenczi beismerte, „hogy attól a pillanattól kezdve, hogy Ön Elma ellen tanácsolt engem, még ψ a. kúrával sem legyőzhető ellenállás van bennem az Ön személyével kapcsolatban” (F/Fer II/2, 1919. máj. 23., 245.). Felmerül a kérdés, vajon nem a Freud autoritásában (és ítélőképességében) való elbizonytalanodásukra adott reakcióképzésről volt-e (részben) szó, amikor már-már szervilisen asszisztáltak a Freud tekintélyét megkérdőjelező Jung ellehetetlenítéséhez.

Megjegyzések Ferenczi Jung-recepciójához

Amikor Kurt Eissler 1953-ban a Freud Archívum számára interjút készített az akkor 78 éves Junggal, Ferenczit is szóba hozta. Jung nem minden keserűség nélkül jegyezte meg: „Ferenczi velem volt. Megismerte a freudi pszichológiát, aztán Bécsbe ment. Nemde? Azután én... Abban a pillanatban, hogy Freudtól eltávolodtam, persze azonnal én voltam a rossz, all along the line! És az egész tudománytalan lett (nevet), és minden, amit csak el tud képzelni!”³⁶

Közismert, hogy Freud körében ki nem mondott szabálynak számított a dezertáltakat érintő cenzúra, melyhez kivétel nélkül mindenki tartotta magát. Jómagam a közreadott Freud-levelezésekben nem találtam olyan szöveghelyet, ahol Jung személye ne elmarasztalóan került volna említésre. Ez Ferenczi Jung-recepciójára is igaz. Míg 1913 előtt gyakran és feltétlen elismeréssel hivatkozik Junggra³⁷, azt követően nem pusztán elutasító kritikával illeti munkásságát, hanem a korábban méltatott hozzájárulásainak jelentőségét kisebbítve, sőt, prioritás jogaitól utólagosan megfosztva tárgyalja.³⁸ ³⁹ Ámbár a Ferenczi-életműben mindössze két olyan helyet találtam, ahol ettől a gyakorlattól eltért, ezek jelentősége aligha alábecsülhető, s még kevésbé tekinthető véletlen egybeesésnek, hogy mindkét alkalom arra az időszakra esett, amikor Ferenczi kísérletet tett bizonyos fokú függetlenedésre Freudtól. 1924-ben a *Thalassához* fűzött, *Álom és coitus* című záradékban az álomban történő felfrissülésről írva hivatkozik Jungnak *A libidó átalakulásai és szimbólumai* című

---

³⁶ Kurt Eissler interjúja Junggal, 1953. augusztus 29. Sigmund Freud Archives, Manuscripts Division, Library of Congress, Washington, 16.

³⁷ Számos esetben utal Jung asszociációs kísérleteinek értékére, a pszichoanalitikus meglátásokat alátámasztó egzakt jellegére, hivatkozik rá és használja Jung komplexus-fogalmát, és többek között kiemeli az apa szerepét tárgyaló alapvető dolgozatát.

³⁸ Lásd például Ferenczi, 1914a/2000; 1914b/1982; 1916/1920; 1919/2000; 1928/1982. Hasonló eljáráshoz folyamodott Freud is. Így például, míg az *Álomfejtés* 1911-es kiadásának szövegébe utólag beiktatott, a filogenetikus szempontot kiemelő passzusnál hivatkozik Junggra, a későbbi kiadásokban ez már elmarad. Hasonló módon törölte a *Totem is tabu* első kiadásában még szereplő Junggra történő hivatkozást, mely szintén a filogenetikus szempont felvetésének elsőbbségét érintette.

³⁹ Jung a későbbiekben is tárgyyszerűen hivatkozik Ferenczi „Indulatáttétel és magábavetítés” című dolgozatára, melyet megjelenése idején is dicsért. Ennek kapcsán Jung oldaláról is megemlíthető egy valószínű Ferenczi-hatás, mégpedig a kémiai metafora preferálása Freud harcászati metaforái helyett. Ferenczi a következőt írja: „A pszichoanalitikus kúra igen kedvez az ilyen indulatáttétel létrejöttének. Az eddig elnyomott és lassanként tudatra ébredő indulatok »in statu nascendi« mindenekelőtt az orvos személyét találják elő, és megkísérlik telítetlen vegyértékeiket ezen személyiséghez kapcsolni. Ha ezt a kémiai hasonlatot folytatni akarjuk, azt mondhatjuk, hogy a pszichoanalízis, amennyiben benne az indulatáttétel játszik szerepet, tulajdonképpen a *katalízis* egy neme. Az orvos személye úgy hat itt, mint valami katalitikus fermentum, mely a bomlásnál lehasadó indulatokat időlegesen magához rántja; már itt megjegyzem azonban, hogy a helyesen alkalmazott lélekelemzésnél ez a vegyülés többé-kevésbé laza, úgyhogy a beteg érdeklődését a szabályszerűen végzett analízis csakhamar visszavezeti az eredeti, betemetett forrásokhoz, és állandó vegyületbe hozza az addig tudattalan komplexumokkal” (Ferenczi, 1909/1982, 55.). Jung szintén az áttétel-viszontáttételről írja 1929-ben, igen közel kerülve Ferenczi épp ezidőtájt módosított nézeteihez: „A két különböző személyiség összetalálkozása két különböző kémiai elem vegyüléséhez hasonlít: ha kötésbe lépnek egymással, mindketten mássá lesznek. [...] Nem lehet befolyást gyakorolni, ha az ember nem fogékony a befolyásra. Az orvosnak nem használ, ha megpróbál elrejtőzni a beteg hatása elől, és szakmai-atyai tekintély kódéba burkolózik. Ha így tesz, csak megfosztja magát egy rendkívül fontos információforrástól” (Jung 1929/2002, 78. [részemről módosított fordítás]).

munkájára, arra az írásra, melyről annakidején maga írt elmarasztaló kritikát.⁴⁰ 1929-ben ismét elismeréssel említi meg a nevét, mégpedig szakmai fejlődésében játszott szerepe kapcsán. Az oxfordi 11. Nemzetközi Pszichoanalitikus Kongresszuson „A pszichoanalitikus technika haladása” címen tartott előadásában felvázolt történeti áttekintés keretében a következő kijelentést tette: „Ez volt a helyzet, amikor én, különösképpen először csak Jung asszociációs kísérletei által ösztönözve, e fiatal tudomány lelkes követője lettem” (Ferenczi, 1930/1997, 73).⁴¹ Ezután Jung asszociációs vizsgálatát is alkalmazva elért első sikeres pszichoanalitikus eseteire tért rá (uo., 74.).

Utólag visszatekintve aligha kétséges e gesztus jelképes értéke, tudván, hogy Ferenczi tisztán látta, hogy előadásában közzétett nézetei a Freuddal való barátsága végét jelenthetik.⁴² Ebből adódóan, talán nem tekinthető esetlegesnek az sem, hogy az előadás egyes retorikai elemei kísérteties hasonlóságot mutattak Jungnak – a Freuddal való szakításhoz hozzájáruló – 1912-ben tartott amerikai előadássorozata bevezetőjében foglaltakkal, amiről Ferenczi annakidején szintén elutasító kritikát szándékozott írni: az általuk javasolt módosítások évtizedes tapasztalati alapjának kiemelése mellett a freudi nézetekkel való kontinuitás hangsúlyozása, a „reakcionárius” (Ferenczi) vagy a „szakadást” célzó (Jung) szándék visszautasítása, az a nézet, hogy a pszichoanalízis fejlődésének elengedhetetlen feltétele eredményeinek megkérdőjelezhetősége és meghaladása, továbbá az „egyoldalú”, illetve „szó szerinti” értelmezés (Ferenczi) és a hitelvi dogmatizmus (Jung) veszélyeinek felvetése (vö. Jung, 1913/2006, 105-107; Ferenczi, 1930/1997, 71-72., 75-76.).

⁴⁰ Valójában már sokkal korábban illett volna Jungra hivatkozni, miután a munka *A libidó átalakulásai és szimbólumaira* készített variációnak is tekinthető. Anélkül, hogy itt ennek részleteibe elmerülnénk, számos ott szereplő kulcsmotívum tűnik fel, ugyan más értelmezési keretbe helyezve: a filogenetikus-ontogenetikus szempont összekapcsolása, az anya középpontba helyezése, a korábban kritizált „szimbólum-megfordítás” elve, a víz/hal/újjászületés szimbolika, a goethei öskép fogalma, hogy csak néhányat említsünk.

⁴¹ „A relaxáció elve és a neokatarzis” (Ferenczi, 1930/1997) címen publikált előadásban, illetve az idő tájt születő tanulmányaiban visszaköszönnek a korábban Jung által is képviselt elméleti és gyakorlati töredékek. Így például a Janet-i disszociáció mechanizmusának előtérbe kerülése, ehhez kapcsolódóan, a személyiségrészek megszemélyesülésre törekvésének gondolata, a regresszió terápiás haszna, az álom és fantázia esetlegesen előremutató vagy kompenzatorikus szerepe, a nem-verbális technikák alkalmazása.

⁴² Ferenczi szinte ugyanazokkal a szavakkal indokolta Freudnak „a nagymértékben megritkult és megkopott” levelezését, mint annak idején Jung tette, amikor a *Wandlungen* rossz fogadtatásától tartva hosszabb ideig nem írt: „Azt hiszem, lényegében a – mégoly jelentős – libidókapcsolataim kerültek átmeneti bevonásra valamilyen belső folyamat céljára. [...] Két ötlet világíthatná meg e dolgok természetét. Kapcsolatom a pszichoanalitikus mozgalommal (és politikával), különösen amióta a laikus analízis kérdése viszonylagos nyugvópontra jutott, mintha kevésbé szoros volna, emiatt érdeklődésem ismét a tisztán tudományos problémák felé fordul. E fordulat egyik terméke volt az oxfordi előadás [...]. A másik (tisztán személyes) ötlet az a nyilvánvalóan megrázó benyomás, amelyet az Ön mellékesen tett megjegyzése tett rám, miszerint külső megjelenésem a korai szenilitás jegyeit mutatja. [...] Hallgatagságomhoz bizonyos szorongás is hozzájárul (amely Ön előtt nagyon is ismerős lehet, hiszen Ön hívta fel rá a figyelmemet), nehogy akár csak a legapróbb részletkérdésekben is ellentétbe kerüljek Önnel; ki akarom várni bizonyos elképzeléseim megérlelődését, mielőtt nyilvánosságra hozom őket; kétségekkel küzdök, s akadályoz a gondolat, hogy közleményeimnek szilárd alapokon kell állniuk ahhoz, hogy hatásuk legyen, s ne lehessen könnyű kézzel elutasítani őket” (F/Fer III/2, 1929. nov. 6., 231.). 1912-ben Freud a következőképpen számolt be Ferenczinek Jung válaszáról: „Jung végre írt, s a libidó-munka általi igénybevétellel magyarázta, hogy most nem képes további »libidó« kibocsátásra. Ugyanilyen röviden válaszoltam tárgyyszerűen, a szerkesztőségi ügyekre koncentrálni, s ez most, további kapcsolatromlás nélkül a levélváltás megszakadásával ér fel” (F/Fer I/2., 1912. jan. 28.; 46.).

Mind Jungnak, mind Ferenczinek szüksége volt mások támogatására ahhoz, hogy a sarkára tudjon állni Freuddal szemben.⁴³ Míg Ferenczi számára ez a személy Rank, és mindenekelőtt Groddeck, majd az utolsó években főként tanítvány-analizáltjai (különösen Elisabeth Severn⁴⁴) voltak, Jung esetében Theodor Flournoy⁴⁵ volt az az atyai barát, akinek a spiritiszta jelenségekről írt alapvető munkájára már a doktori értekezésében is támaszkodott. Barátságuk az 1910-es évek környékén fonódhatott szorosabbra, s mint Jung visszatekintve írta, Flournoy támogatása felbecsülhetetlen volt számára a Freuddal zajló szakítás idején.

Groddeckhez írott leveleiben Ferenczi megvallja, hogy „természetessége, természetes kedvessége és barátságos modora” révén olyan őszintén tudott megnyílni előtte, mint Freudnak sohasem, mert „túl nagy volt nekem, túl sok volt belőle az apából” (Ferenczi – Groddeck, 2010, 1921. karácsony, 136.). Hasonlóképpen, Flournoy is azt tudta nyújtani Jungnak, amit Freudtól hiába remélt: a fenntartások nélküli kapcsolódás lehetőségét. Mint 1958-ban Kurt Wolffnak írta, William James mellett Theodore Flournoy volt az „az egyedüli kimagasló szellem, akivel elfogulatlanul tudtam eszmét cserélni” (Jung, 1976, 452.). Jung a következőképpen jellemezte eltérő tudós attitűdjüket az Aniela Jaffé részére készített életrajzi feljegyzésében:

„Azokban az években az volt az érzésem – különösképpen Freudtól való elválást követően –, hogy még túlságosan fiatal vagyok ahhoz, hogy függetlenedjek. Még támogatásra volt szükségem, különösképpen arra, hogy nyíltan beszélhessek valakivel. Ezt találtam meg Flournoyban, ezért hamarosan egyfajta ellenpéldát képviselt Freuddal szemben. Vele ténylegesen megbeszélhettem mindazokat a tudományos kérdéseket, melyek foglalkoztattak – pl. a szomnambulizmus, a parapszichológia és a valláspszichológia. [...] Sokat tanultam tőle – mindenekelőtt azt, ahogy a páciensekhez viszonyult, a történetükben való szeretetteljes elmerülést. [...] Egészben látta a problémát, s mindenekelőtt objektíven. Számára mindenekelőtt a tények számítottak. Nagy óvatossággal közelített a tárgyához, és sose veszítette szem elől az egészet. Alapvető benyomásom volt Flournoy tudósi alapállásról, hogy egy valódi »objektív« megközelítése volt, ami Freuddal összehasonlítva számomra valódi erénynek minősült. Freudnak dinamikus, beható stílusa volt: valamit várt az eseteitől. Flournoy semmit nem akart tőlük. Távolságtatással tekintett rájuk és világosan látott. Freud befolyása alatt tudásra tettem szert, de semmi nem lett világosabb.

---

⁴³ Bizonyos objektivitást kölcsönöz Jung Freudra vonatkozó megállapításainak, hogy azok egybecsengenek Stekel, Rank és Ferenczi utólagos következtetéseivel (lásd Rudnytsky, 2011).

⁴⁴ Erre utalnak például a *Klinikai naplóban* a Severnre vonatkozó sorai: „A tanítványok irántam érzett bizalma némi bizonyosságot adhat önmagam iránt, különösen egyvalakinek a bizalma, aki egyszerre tanítvány és tanuló.” (Ferenczi, 1996, 214.)

⁴⁵ Théodore Flournoy (1854-1920) orvos, a Genfi Egyetem Természettudományi Karán a részére létrehozott Kísérleti Pszichológiai tanszék vezetője volt 1891-től. *Des Indes à la planète Mars. Étude sur un cas de somnambulisme avec glossolalie [Indiától a Marsig. Tanulmány a glosszoláliával járó alvajárás esetéről]* című munkája, mely 1900-ban, Freud *Álomfejtésével* egy időben látott napvilágot, a maga korában rendkívüli népszerűségnek örvendett. Nézetét, miszerint a médiumisztikus jelenségek során a „kreatív képzelet”, a tudattalan „mitopoétikus” működésének is tanúi lehetünk, Jung is magáévá tette. Jung *A libidó átalakulásai és szimbólumai* című munkájában Flournoy egy bizonyos Miss Miller néven szereplő páciense fantáziáit veszi alapul nézetei kifejtéséhez.

Flournoy megtanította, hogy távolságot kell tartanom önmagam és a tárgy között, s támogatott abban az erőfeszítésemben, hogy a dolgokat egy tágabb horizontot szem előtt tartva osztályozzam. A módszere inkább leíró volt, a feltételezéséktől tartózkodott, s a páciensei iránti meleg és élénk érdeklődése ellenére mindig megfelelő távolságot tartott. Így sose vesztette szem elől az egészet” (Jung, 1994, ix-x.).

Ismert, hogy Ferenczi csak későn és komoly veszteségek árán volt képes tudományos meggyőződése mellett Freuddal szemben kiállni, s ezzel az „apával való intimitástól” lemondani. Jungnak ez könnyebben ment, ugyan ő is megfizette az árát. A Freuddal történt szakítás idején kezdődő, mély szorongásokkal kísért identitásválságáról naplói és önéletrajza alapján képet alkothatunk (lásd Jung, 2009). Ferenczi utolsó naplóbejegyzései azt engedik sejteni, hogy pontosan tisztában volt a Freud körében lezajlott, és a legtehetségesebb tagokat távozásra kényszerítő események jelentésével. Talán Jungra is – s talán leginkább Jungra – gondolt, amikor a „nagyon tehetséges kollégákkal való harc” utólagos hiábavalóságáról írt (Ferenczi, 1996, 214.). Az elkövetkezendők ismeretében még inkább bántóan megkésett végkövetkeztetése – miszerint ha meg akarja őrizni önmagát (és meg szeretne gyógyulni), el kell szakadnia az „eltipró” apafigurától (uo.) –, közel áll Jungnak a hozzá írt levelében elmondottakhoz: „Egyelőre csak azt nyugtázhatom, hogy nem vagyok képes megtalálni a megfelelő személyes hangot Freuddal anélkül, hogy ne kelljen magam folytonosan elnyomnom. Ez számomra hosszú távon elviselhetetlennek tűnik. Ez olyan posztulátum lenne, amelynek eddig hatalmas és hosszú távon fenntarthatatlan erőfeszítések árán sem tudtam megfelelni. Mások, úgy tűnik, jobban értik ezt.” (Jung levele Ferenczihez, 1913. jan. 26. A teljes levelet lásd alább.)

Ferenczi – miként Jung mintegy húsz évvel korábban – a Freuddal való évtizedes barátság elvesztésének fájaldalmát a megértéshez folyamodva remélte enyhíteni. Jung a típusokról alkotott elméletében, míg Ferenczi az „azonosulás az agresszorral” vagy a „bölc s csecsemő” koncepciójában teoretizálta tapasztalatait. A történetek megértésére tett erőfeszítések mindkettőjüket olyan elméleti és gyakorlati következtetésekhez vezették, melyeket terápiás törekvéseik szolgálatába tudtak állítani.

A *Klinikai napló* feljegyzéseiben elválaszthatatlanul összefonódó gyógyulási vágyra és gyógyító szenvedélyre gondolva eszünkbe juthatnak Jungnak a Freudtól való elválást követő önanalízisére visszatekintve írt sorai: „Ha meg akartam ragadni a fantáziákat, amelyek a felszín alól mozgattak engem, kénytelen voltam úgyszólván leereszkedni közéjük. Ez nemcsak ellenállást váltott ki belőlem, hanem szabályszerű félelmet is. Megrémültem, hogy elveszíthetem önkontrollomat és a tudattalan zsákmányául esem, azt pedig, hogy ez mit jelent, mint pszichiáter nagyon is jól tudtam. Mégis meg kellett kockáztatnom, hogy úrrá legyek ezeken a képeken. Ha nem teszem, a végén még ők kerítenek hatalmukba. Az említett megfontolásnak lényeges elemét alkotta az a körülmény, hogy pácienseimtől semmi olyant nem várhattam el, amit magam nem mertem megtenni. [...] Az a gondolat, hogy kalandos vállalkozásom kockázatát, amelybe belebonyolódtam, végtére nem csupán a magam személyes, hanem betegeim érdekében is vállalom, óriási segítséget nyújtott jó néhány kritikus fázisban” (Jung, 1987, 219.).

Köszönetnyilvánítás: Köszönöm Thomas Fischernek és Carl Christian Jungnak, a zürichi Stiftung der Werke von C. G. Jung elnökeinek és Byrony Daviesnek, a londoni Freud Múzeum kurátorának, hogy a leveleket rendelkezésemre bocsátották. Hálás vagyok Luif Juditnak, Hajdu Lili unokájának, hogy a kézirásos levelek átírásában nagylelkűen segítségemre volt. Köszönet a fordítóknak, Faluvégi Katalinnak, Friedrich Melindának és Vajda Júliának alapos munkájukért, és nem utolsósorban Borgos Annának a kézirat gondos átolvasásáért és értékes javaslataiért.

Felhasznált irodalom

- Alexander, I. E.** (1990). *Personology. Method and Content in Personality Assessment and Psychobiography*. Durham and London: Duke University Press.
- Astor, J.** (1998). Some Jungian and Freudian perspective on the Oedipus myth and beyond. *The International Journal of Psychoanalysis*, 79: 697–712.
- Bair, D.** (2003). *Jung: A Biography*. Boston, MA: Little, Brown.
- Berman, E.** (1996). Review Essay. The Ferenczi Renaissance. *Psychoanalytic Dialogues*, 6(3): 391-411.
- Bókay A.** (1991). Sorsfordulók a pszichoanalízisben: Az 1924-es Rank-vita mint a közép-európai hermeneutikus pszichoanalízis önállósodásának kezdete. *Thalassa*, 2(1): 25–43.
- Bos, J. – Groenendijk, L.** (2007). *The Self-Marginalization of Wilhelm Stekel: Freudian Circles Inside and Out*. New York: Springer.
- Broch-Jacobsen, M. – Shamdasani, S.** (2012). *The Freud Files: An Inquiry into the History of Psychoanalysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brome, V.** (1967). *Freud and his Early Circle. The Struggles of Psycho-Analysis*. London: Heinemann.
- Cambray, J.** (2003). ‘Jung and Ferenczi – the emergent conversation’. Introduction. *Journal of Analytical Psychology*, 48: 453–456.
- Casament, A.** (2008). Freud Meets Jung: A Centenary Celebration. Sexuality: Hysteria or Complex. *Jung Journal*, 2(2): 85–88.
- Eishold, K.** (2002). Jung, Jungians, and Psychoanalysis. *Psychoanalytic Psychology*, 19(3): 501–524.
- Eissler, K. R.** (1953). Interview with C. G. Jung. Unpublished manuscript (in German). Sigmund Freud Archives, Manuscripts Division, Library of Congress, Washington.
- Erős F.** (2004). *Kultuszok a pszichoanalízis történetben. Egy Ferenczi-monográfia vázlatja*. Budapest: Józsefvárosi Műhely.

- Erős F.** (2011). Pszichoanalízis és forradalom. *Ferenczi Sándor és a budapesti egyetem 1918/19-ben*. Budapest: Jászöveg Műhely.
- Falzeder, E.** (2012). Freud and Jung, Freudians and Jungians. *Jung Journal: Culture & Psyche*, 6: 24–43.
- Falzeder, E.** (2015a). The story of an ambivalent relationship: Sigmund Freud and Eugen Bleuler. In: Uő, *Psychoanalytic Filiations: Mapping the Psychoanalytic Movement (177–198)*. London: Karnac.
- Falzeder, E.** (2015b). My grand-patient, my chief tormentor: a hitherto unnoticed case of Freud’s and the consequences. In: Uő, *Psychoanalytic Filiations: Mapping the Psychoanalytic Movement (19–48)*. London: Karnac.
- Ferenczi S.** (1913). Jung libidó-elméletének bírálata. In: *Ferenczi Sándor (181–191)*. Vál., s. a. r., bev. Erős Ferenc. Budapest: Új Mandátum, 2000.
- Ferenczi S.** (1914a). Indulatáttétel és magábavetítés. In: *Ferenczi Sándor (75–84)*. Vál., s. a. r., bev. Erős Ferenc. Budapest: Új Mandátum, 2000.
- Ferenczi S.** (1914b). A neurózisok pszichoanalitikus tanának haladása (1907–1913). In: Uő, *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból (281–299)*. Szerk. Linczényi Adorján. Budapest: Magvető, 1982.
- Ferenczi S.** (1916). Erotikus és jellembeli vonások keveredése. In: Uő, *A pszichoanalízis haladása (69–70)*. Budapest: Dick Manó, 1920.
- Ferenczi S.** (1919). Technikai nehézségek egy hisztéria-eset analizésénél. (Megfigyelések a rejtett onániáról és „onánia-equivalensekről”). In: *Ferenczi Sándor (164–168)*. Vál. és s. a. r.: Erős Ferenc. Budapest: Új Mandátum, 2000.
- Ferenczi S.** (1928). A pszichoanalízis és a kriminalitás. In: Uő, *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból (360–384)*. Szerk. Linczényi Adorján. Budapest: Magvető, 1982.
- Ferenczi S.** (1930). A relaxáció elve és a neokatarzis. Ford. Kertész Tivadarné. In: Uő, *Technikai írások (1921–33) (71–86)*. Budapest: Animula, 1997.
- Ferenczi S.** (1996). *Klinikai napló 1932*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ferenczi S. – Jones, J. – Groddeck, G.** (2010). *Ferenczi Sándor levelezése Ernest Jonesszal és Georg Groddeckkel*. Szerk. Erős Ferenc, Kovács Anna, Székács Judit közreműködésével. Budapest: Thalassa Alapítvány – Imágó Egyesület.
- Fortune, C.** (2003). The analytic nursery: Ferenczi’s ‘wise baby’ meets Jung’s ‘divine child’. *Journal of Analytical Psychology*. 48: 457–466.
- Fortune, C.** (2018). Georg Groddeck’s influential friendship with Sándor Ferenczi. In: Dimitrijević, A. – Cassullo, G. – Frankel, J. (ed.), *Ferenczi’s Influence on Contemporary Psychoanalytic Traditions. Lines of Development: Evolution of Theory and Practice over the Decades (78–84)*. London, New York: Routledge.
- Freud, S.** (1914). A pszichoanalitikai mozgalom történetéhez. In: *Sigmund Freud művei I. Önéletrajzi írások (65–117)*. Budapest: Cserépfalvi, 1993.

- Freud, S. – Abraham, K.** (2002). *The Complete Correspondence of Sigmund Freud and Karl Abraham, 1907–1925*: Ed. by Ernst Falzeder. London: Karnac.
- Freud, S. – Ferenczi S.** (2000–2005). *Levelezés*. Szerk. Eva Brabant és Ernst Falzeder, Patrizia Giampieri-Deutsch közreműködésével, Haynal André tudományos irányításával. A magyar kiadást s. a. r. Erős Ferenc és Kovács Anna. Budapest: Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó.
- Freud, S. – Jones, E.** (1993). *The Complete Correspondence of Sigmund Freud and Ernest Jones, 1908–1939*. Ed. by R. A. Paskauskas. Cambridge, MA: Belknap Press/Harvard University Press.
- Freud, S. – Jung, C. G.** (1974). *The Freud–Jung Letters: The Correspondence between Sigmund Freud and C. G. Jung*. Edited by William McGuire. Princeton: Princeton University Press.
- Harmat P.** (1994). *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Sopron: Bethlen Gábor Könyvkiadó.
- Hárs Gy. P.** (2018). Jung és a szimbólumai – egy történet és egyes következményei. *Kaleidoscope*, 9(17): 310–325.
- Haynal, A. – Falzeder, E.** (2002). Introduction. In: *The Complete Correspondence of Sigmund Freud and Karl Abraham: 1907–1925* (25–45). Ed. by Ernst Falzeder. London: Karnac.
- Haynal, A. – Falzeder, E.** (2003). Ferenczi and Jung: some parallel lines? *Journal of Analytical Psychology*, 48: 467–478.
- Henderson, D.** (2015). Freud and Jung: The creation of the psychoanalytic universe. *Psychodynamic Practice*, 21(2): 167–172.
- Hogenson, G. B.** (1983). *Jung’s Struggle with Freud*. Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press.
- Jones, E.** (1983). *Sigmund Freud élete és munkássága*. Ford. Félix Pál. Budapest: Európa.
- Jung, C. G.** (1907, 1908). Trois lettres inédites de Jung à Ferenczi. *Le Coq-Héron*, 1992, 123.
- Jung, C. G.** levelei Ferenczi Sándorhoz (1907, 1908). Ford. Vajda Júlia. *Thalassa*, 1992, 3(1): 140–142.
- Jung, C. G.** (1961). *Emlékek, álmok, gondolatok*. Budapest: Európa, 1987.
- Jung, C. G.** (1973). *Letters. Volume I, 1906–1950*. Ed. by Gerhard Adler, Aniela Jaffé. Trans. R. F. C. Hull. Princeton: Princeton University Press.
- Jung, C. G.** (1994). Theodore Flournoy. In: Uő, *From India to the Planet Mars: A Case of Multiple Personality with Imaginary Languages* (ix–x). Commentary by Mireille Cifali; edited and introduced by Sonu Shamdasani. Princeton: Princeton University Press.
- Jung, C. G.** (2002). *A pszichoterápia gyakorlata*. Budapest: Scolar.

- Jung, C. G.** (2006). *Freud és a pszichoanalízis*. Budapest: Scolar.
- Jung, C.G.** (2009). *The Red Book. Liber Novus*. Ed. by Sonu Shamdasani. Trans. Mark Kyburz, John Peck, and Sonu Shamdasani. New York: W. W. Norton & Company.
- Jung, C. G.** (2015). *Az elmebetegségek pszichogenezise*. Budapest: Scolar.
- Jung, C. G.** (2018). *Az átalakulás szimbólumai*. Budapest: Scolar.
- Kalsched, D.** (1996). *The Inner World of Trauma. Archetypal Defences of the Personal Spirit*. London: Routledge.
- Kalsched, D.** (2003). Trauma and daimonic reality in Ferenczi's later work. *Journal of Analytical Psychology*, 48: 479–489.
- Keve, T.** (2015). The Jung-Ferenczi Dossier. *The American Journal of Psychoanalysis*, 75: 94–109.
- Kirsch, T. B.** (2014). Jung/James Kirsch correspondence. *International Journal of Jungian Studies*, 6(3): 254–260.
- McFarland Solomon, H.** (2003). Freud and Jung: an incomplete encounter. *Journal of Analytical Psychology*, 48: 553–569.
- Paneth, G.** (1985). *A labirintus járataiban. Pszichiátria, kultúra, klinikum*. Budapest: Magvető.
- Paskauskas, R. A.** (1988). Freud's break with Jung: the crucial role of Ernest Jones. *Free Associations*, 1(11): 7–34.
- Rudnytsky, P.** (2011). Rescuing Psychoanalysis from Freud. The Common Project of Stekel, Jung and Ferenczi. In: Uő, *Rescuing Psychoanalysis from Freud. And Other Essays in Re-vision* (31–72). London: Karnac.
- Samuels, A.** (1985). *Jung and the Post-Jungians*. London, Boston: Routledge and Kegan Paul.
- Samuels, A.** (1993). *The Political Psyche*. London New York: Routledge.
- Sedgwick, D.** (2008). Winnicott's Dream: Some Reflection on D. W. Winnicott and C. G. Jung. *Journal of Analytical Psychology*, 53: 543–560.
- Shamdasani, S.** (1998). From Geneva to Zürich: Jung and the French Switzerland. *Journal of Analytical Psychology*, 43: 115–126.
- Shamdasani, S.** (2003). *Jung and the Making of Modern Psychology: The Dream of a Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shamdasani, S.** (2012). Introduction. In: C. G. Jung, *Jung contra Freud. The 1912 New York Lectures on the Theory of Psychoanalysis* (vii–xxi). Princeton: Princeton University Press.
- Stekel, W.** (2007). On the History of the Analytical Movement. In: J. Bos – L. Groenendijk, *The Self-Marginalization of Wilhelm Stekel: Freudian Circles Inside and Out* (131–162). New York: Springer.

Stekel, W. – Freud, S. (2007). The Stekel–Freud Correspondence. Ed., trans. by Jaap Bos and Paul Roazen. In: J. Bos – L. Groenendijk, *The Self-Marginalization of Wilhelm Stekel: Freudian Circles Inside and Out* (163–201). New York: Springer.

Stepansky, P. E. (1976). The Empiricist as Rebel: Jung, Freud, and the Burdens of Discipleship. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 12: 218–239.

Vida, J. E. (2003). A dialogue of unconscious: A contribution to the panel ‘Jung and Ferenczi – The Emergent Conversation’. *Journal of Analytical Psychology*, 48: 491–497.